

XİLAFƏT DÖVRÜNDƏ MƏVALİ ANLAYIŞI (VII-IX əsrlər)

*t.f.d., dos. Bilal Dədəyev,
Bakı Mühəndislik Universiteti
Ümumi fənlər kafedrasının müdiri
bdedeyev@beu.edu.az*

*siy.f.d., dos. Xaqan Balayev,
Bakı Mühəndislik Universiteti
Ümumi fənlər kafedrasının dosenti
xabalayev@beu.edu.az*

*fil.f.d. Qafar Ocaqlı,
Bakı Mühəndislik Universiteti
Ümumi fənlər kafedrasının baş müəllimi
qocaqli@beu.edu.az*

XÜLASƏ

VII-IX əsrlərdə Azərbaycan Ərəb Xilafətinin tərkibində olmuş, xilafətdə gedən sosial-siyasi proseslər Vətənimizdən də yan keçməmişdir. Əfsuslar olsun, bu dövrdə meydana gəlmiş bir çox terminlər kimi, "məvali" anlayışı da tarixşünaslığımızda və ali məktəb dərsləklərində öz əksini tam barizliyi ilə tapa bilməmişdir. Uzun illər Xilafət dövründə Azərbaycanda İslamı qəbul etmiş və orduya alınan yerli əhaliyə "məvali" demək əvəzinə, səhvən "mövlalar", "mövliya", "məvla" və "movla" kimi məhdud izahın verildiyi görünməkdədir. Bu mənada, Z.Bünyadovun əsərlərində rast gəlinən "mövlalar" kəlməsi lüğəti mənada ərəb dilində mövcud olan "mövla" kəlməsinin dilimizdəki "lar" şəkilçisi ilə istifadə edilmiş cəm formasıdır. Bu baxımdan, mövlalar kəlməsi məvali kəlməsinin hərfi tərcüməsi kimi qəbul edilə bilər. Həqiqət isə bundan ibarətdir ki, "məvali" sözü ərəbcə mənə kəsb edən "mövla"nın cəmi olaraq ayrıca istifadə edilən bütöv bir kəlmədir. Ərəb dilində "Mövla" Allahın adlarından biri olduğu üçün cəm şəklində istifadə edilmir və İslamı qəbul etmiş yerli əhalinin adlandırılması üçün də uyğun sayılır.

Mövzu üzrə araşdırdığımız qaynaqlar sübut edir ki, “məvali” anlayışı çoxşaxəli olmaq etibarilə müxtəlif dövrlərdə fərqli mənalara ifadə etmiş, nəticə etibarilə müsəlmanlığı könüllü qəbul etmiş əhaliyə verilən ad olmuşdur. Tədrisən məvali təbəqəsindən olanlar ərəb ordusunda xidmətə cəlb edilmiş, xilafət ordusunun tərkibində bir çox cihad müharibələrində iştirak etmişlər. Məvali zümrəsinin bir qismi isə elm və incəsənət sahəsində böyük uğurlar qazanmışdır. Tarixi qaynaqlardan bizə məlum olur ki, bu dövrdə onların içərişindən bir çox tanınmış azərbaycanlı alim və mədəniyyət xadimi də çıxmışdır.

***Açar sözlər:** Azərbaycan, mövla, məvali, mövlalar, movla, məvla, Ərəb Xilafəti.*

Giriş

VII əsrdə Yaxın Şərqdə Ərəb Xilafəti kimi güclü bir dövlətin meydana gəlməsi bütün regionun siyasi həyatı üçün dönüş nöqtəsi oldu. Əsrlər boyu Yaxın Şərqi ən güclü dövlətləri hesab edilən Sasani və Bizans imperiyalarının hərbi qüdrəti sarsıldı. Bizans böyük ərəzilər itirməsinə baxmayaraq öz mövcudluğunu qoruyub-saxlaya bildi, Sasani imperiyası isə 651-ci ildə (Vəlixanlı 1993, 29) süqut edərək tarix səhnəsindən silindi. Ərəb fəthləri fasilələrlə 100 ilə yaxın davam etdi. Nəticə etibarilə Pireney yarımadasından tutmuş, Çin sərhədlərinə qədər olan geniş bir ərəzidə ümum-Şərq müsəlman sivilizasiyası təşəkkül tapdı.

Tarixdən bəllidir ki, güclü dövlətlər tərəfindən fəth edilən ərəzilərdə hər zaman yeni qayda-qanunlar tətbiq edilmiş, idarəetmə formaları dəyişdirilmiş və yaxud təkmilləşdirilmişdir. Bu baxımdan, xilafət tərəfindən fəth edilmiş ərəzilərdə də qeyd olunan cəhətlər özünü büruzə vermişdir. Xilafətə birləşdirilmiş xalqların sosial-siyasi həyatında İslam qayda-qanunları əsasında dövlət səviyyəsində istifadə edilən terminlər öz əksini tapmışdır. Belə tarixi anlayışlara misal olaraq mövlanı, məvalini, cizyəni, vəqfi və s.-ni göstərə bilərik. Tədqiq etdiyimiz mövzunun da əsas məqsədi bir-birinə yaxınmənalı olan "mövla" və "məvali" tarixi anlayışlarının həm Orta əsr mənbələri, həm də müasir dövr mənbələri əsasında düzgün elmi izahını verməkdən ibarətdir.

Bəllidir ki, VII-IX əsrlərdə Azərbaycan Ərəb Xilafətinin tərkibində olmuş, xilafətdə gedən sosial-siyasi proseslər Vətənimizdən də yan keçməmişdir. Vətən tariximizin bu dövründə baş vermiş müsbət cəhətlərdən danışarkən, xalqımız tərəfindən İslam dininin qəbul edilməsini ən əlamətdar tarixi proseslərdən biri kimi xüsusi qeyd etməliyik. İslam dini daha humanist olduğuna, insanların şərəf və ləyaqətini qoruduğuna görə, tədrisən, Azərbaycanda geniş xalq kütlələri tərəfindən qəbul edilmiş və Azərbaycan cəmiyyətində meydana

gələn sinfi təbəqələr yeni ünvanları ilə adlandırılmışdır. Məhz buna görə tədqiqat işimizdə xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdən biri də ərazisi genişləyən Xilafətdə qeyri-ərəblər arasında İslamı qəbul edənlərin sayı artdıqca, ortaya çıxan yeni terminlər arasında "mövla" və "məvali" kimi tarixi anlayışların xilafətdə hansı mənalarda istifadə olunduğu və Azərbaycan tarixşünaslığında izahları ilə bağlı olmuşdur. Bu günə qədər də tarixşünaslığımızda bu tarixi anlayışlar qarışdırılaraq fərqli şəkildə istifadə edilir. Araşdırmamızda bu məsələyə xüsusi önəm verilmiş, elmi əsərlərimizdə bu anlayışların nə dərəcədə doğruluqəya yanlış istifadə edilməsi ciddi şəkildə vurğulanmışdır. Burada ortaya qoyulan əsas elmi nəticə isə xilafətin geniş ərazilərə yayıldığı bir zamanda "mövla" və "məvali" tarixi terminlərinin yerinə görə düzgün qiymətləndirərək izahını verməklə yanaşı, tarixşünaslığımızda xilafət dövründə Azərbaycanda İslamı qəbul etmiş və orduya alınan yerli əhaliyə "məvali" demək yerinə "mövlələr", "mövliyə", "məvla" və "movla" kimi məhdud izahın verilməsini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işi kimi seçdiyimiz bu mövzu ilə əlaqədar müəyyən mövcud problemlərin araşdırılması zamanı elmi obyektivlik prinsipinə riayət etməyə çalışılmışdır. Tədqiqat işində mövzu ilə əlaqədar ilkin ərəb mənbələrindən istifadəyə daha çox yer verilməklə yanaşı, müasir Azərbaycan tarixşünaslığında əksini tapmış yanaşmalardan, həmçinin bəzi xarici tədqiqatçıların əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

Xilafət dövründə "mövla" - "məvali" anlayışları və məvali zümresinin təşəkkülü

Ümumiyyətlə, ərəb dilində "mövla" kəlməsi özündə əks mənə ifadə edən nadir sözlərdən biridir. Mövlanın ərəb dilində birinci lüğəti mənası Allah, "sahib", "yiyə", "cənab", "ağa", "qulları azad edən", "hami", "havadar" mənalarına gəlməkdədir. Erkən İslam dövrü kimi xarakterizə edilən bu mərhələdə isə "mövla" sözünün ifadə etdiyi mənalara diqqət yetirsək görərik ki, vələ (وَالأ) kökündən törəyən "mövla" kəlməsi Qurani-Kərim ayələrində dost, yardımçı, köməkçi və himayəçi mənalarını bildirmişdir. Təsadüfi deyil ki, Allahın المولى (əl-Mövla), yəni Yardımçı isminin olması da bu kəlmənin kökündən gəlməkdədir. "Mövla" kəlməsinin müxtəlif mənaları Qurani Kərim ayələrində belə izah edilir: "Sonra onlar Allaha, özlərinin həqiqi Himayədarına qaytarılacaqlar (ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ)" (Ənam-63); "Bu ona görədir ki, Allah möminlərin Dostudur, Himayəçisidir. Kafirlərin isə heç bir dostu və himayəçisi yoxdur (ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ)" ("Məhəmməd", 47). Eyni zamanda bu sözün "Mövlana" (bizim ağa) şəkli isə yenə daha çox Allahın adlarından biri və Şərqdə hörmət üçün Allah dostları

olaraq bilinən “vəlilərə”, bəzi İslam alimlərinə və şairlərə verilən addır. Bununla yanaşı, bu sözün əks-məna verən ikinci şəkli kimi "qul-kölə", "azad olunmuş kölə", "qonşu", "yaxın adam", "qonaq" və s. mənaları verməsidir. (Muallim Naci 1995, 865; Баранов 1977, 912; Sarı 1980, 1684; Ərəb və fars sözləri lüğəti 1984, 392; Devellioğlu 2004, 636).

İslamın ilk yayıldığı dövrlərdə "mövla" kəlməsinin hədislərdə hər iki mənada istifadə olunduğunu da görmək mümkündür. "Mən kintu məvlahu fəhəzə Aliyyun məvlahu (من كنت مولاه فهذا علي مولا) Mən kimin rəhbəriyəmsə (dostu, əfəndisi), Əli də onun rəhbəridir (Əhməd ibn Hənbəl 2009, hədis № 906, 915; Əl-Qəzvini 1971, hədis № 118; Əl-Kuleyni. 1980, 295) hədisində birinci üstün mənada istifadə olunan bu kəlmə ləfzi etibarilə müştərək isimlər arasında yer aldığından, Məhəmməd peyğəmbərin buyurduğu bu hədisdə isə "Ey Zeyd, sən mənim mövlamsan (köləlikdən azad etdiyimsən), sən məndən-sən və hər kəsdən çox sevdiyim birisən (قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم - لزيد بن - وأحب القوم إلي حارثة : " يا زيد ، أنت مولاي ، ومني والي ، وأحب القوم إلي)" (İbrahim Şəmsəddin 1971, 771) birinciyə əks olan ikinci, yəni "kölə" mənasını ifadə etməkdədir. İlahiyatçı tarixçi Ş. Şərifov qələmə aldığı əsərində yuxarıdakı birinci hədisi təhlil edərkən “mövla” sözünün müxtəlif mənalarını göstərdikdən sonra, məhz burada kəlimənin "ixtiyar sahibi" mənasına da gəldiyinin ilkin mənbələr işığında izahını vermişdir (Şərifov 2013, 97-98). Buradan belə aydın olur ki, “mövla” kəlməsi İslamın yayıldığı illərdə üstün, sahib, rəhbər, azad edən mənaları ilə yanaşı həm də kölə və azad edilmiş nöker kimi də işlənmişdir (Əl-Əsqalani ibn Həcər 1971, 186).

Məvali kəlməsi isə daha çox hərfi mənada “mövla” sözünün cəmi kimi "sahiblər", "hamilər", "dostlar" və yenə əks mənada "azad edilmiş qullar" və "nökerlər" mənasına da gəlir (Muallim Naci 1995, 857; Баранов 1977, 912; Sarı 1980, 1684; Ərəb və fars sözləri lüğəti 1984, 335; Devellioğlu 2004, 634). Dini və elmi ədəbiyyatdan bizə bəlli olur ki, “məvali” tarixi termini Ərəb Xilafəti meydana gəlməmişdən xeyli əvvəllərdə istifadə edilmişdir. Burada diqqətçəkən məqam ondan ibarətdir ki, məvali anlayışı müxtəlif dövrlərdə fərqli mənaları bildirmişdir. Bununla əlaqədar məvali anlayışının tarixi dövrlərdə ifadə etdiyi mənaları qeyd etməyi də vacib sayırıq.

Məlumdur ki, ərəb tarixşünaslığında müsəlmanlıqdan əvvəlki dövr Cahiliyyə adı ilə tanınır və məvali tarixi anlayışı da bu dövrdən etibarən istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu dövrün sosial-siyasi proseslərinə uyğun olaraq, bu söz müxtəlif mənaları özündə ehtiva etmişdir. Həmin dövrün mənbələri və qaynaqları da sübut edir ki, məvali tarixi termini o dövrdə çoxşaxəli mənaları bildirmişdir. İslamdanöncəki Cahiliyyə dövrünə aid şeir nümunələrindən bu sözün qohumluq bağları olan insanlar üçün istifadə olunduğu da bizə

məlumdur. Həmçinin qaynaqlardan bu kəlmənin tayfa və qəbilələrarası ən yüksək səviyyədə yardımlaşmağa dair saziş, anlaşma və ittifaq mənasında işləndiyi də aydın olur (İbn Mənzur 1307, 289). Bu anlayışı "Mən özümdən sonra gələn qohum-əqrəbamdan (yerimə keçəcək əmioğlularımın və digər vərəsələrimin məsləkimi ləyaqətlə davam etdirməyəcəyindən) qorxuram (وَإِنِّي وَدَاعُواهُمْ لِأَبَائِهِمْ هُوَ) " ("Məryəm", 5) və "(Oğulluğa götürdüyünüz uşaqları) öz atalarının adları ilə çağırın. Bu, Allah yanında daha ədalətlidir. Atalarını tanımasanız, onlar sizin din qardaşlarınız və yaxınlarınızdır (أَفَسَطَ عِنْدَ اللَّهِ فَإِن لَّمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ) " ("Əhzab", 5) kimi Quran ayələrində də görmək mümkündür.

Xilafətin ilk dövrlərində ərəblər arasında İslam dininin kütləvi şəkildə qəbul edilməsi nəticəsində məvali tarixi anlayışı bu dəfə dövrün şərtlərinə dövrə müxtəlif mənalar ifadə etməyə başlamışdır.

Mənbələrdən belə məlum olur ki, islamlaşma dövründə bu tarixi termindən artıq yeni mənalarda istifadə edilmişdir. Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin dövründə ilk əvvəllər azad olunan müsəlman kölələr üçün istifadə edilən məvali anlayışı, bir müddət sonra eyni inanc və etiqada malik "möminlər qardaşlığı" ifadəsinə uyğun gələn müsəlman qeyri-ərəb olan millətlərin nümayəndələrinə də şamil edilmişdir (Məhəmməd Ömər Şahin 2010, 29). Bu baxımdan, Zeyd ibn Harisə (v. 629) kimi köləlikdən azad olunmuş məvali müsəlmanlarla başqa millətlərdən olan Bilal Həbəşi (v. 641), Salman Fərisi (v. 656) və s. kimi məvali səhəbələr arasında heç bir fərq qoyulmamışdır. Onların hamısı İslam cəmiyyətində eyni hüquq və imtiyazlara sahib olmuşdular.

Xəlifə Əbubəkr (632-634) dövründə islami fəthlər təkcə Ərəbistan yarımadasına deyil, digər ətraf bölgələrə də yayıldı. 633-cü ildə müsəlmanlar Sasani imperiyasının sərhədlərinə yaxınlaşmışdılar. Bizans və Sasani imperiyasının geniş ərazilər itirməsi isə Xəlifə Ömər (634-644) zamanında baş verdi. Yərmuq döyüşündə (avqust 636) məğlub edilən bizanslılardan indiki Suriya ərazisinin bir hissəsi və ardından da Qadisyyə döyüşü (Qadisyyə döyüşü üçün bax. Kalankatuklu 2006, 126-128) ilə sasanilərdən indiki İraq torpaqlarının çox hissəsi xilafətin əlinə keçdi. Məhz həmin illərdə Azərbaycan xalqının İslamı tanıması və müsəlmanlığı könüllü surətdə qəbul etməsi prosesinin başlanğıcı qoyuldu (Vəlixanlı 1993, 18-26, 29; Azərbaycan tarixi 1998, 187; Vəlixanlı 2016, 16-21). Bundan sonra İslam dininin şərqli doğru yayılması nəticəsində bir çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların da həyatında köklü dəyişikliklər özünü göstərmişdir.

Tarixi məlumatlardan belə aydın olur ki, İslamın Ərəbistan xaricində yayılması ilə "məvali" sözü hərfi mənadan daha çox bədii mənada bir qayda olaraq İslamı qəbul etmiş yerli əhalini adlandırmaq üçün istifadə olunmuş və

məhz buna görə onların kütləvi şəkildə xilafət ordusuna xidmətə cəlb edilmə prosesi başlanmışdır. Bu isə öz növbəsində, həmin ölkələrdən olan məvalinin sayında artıma səbəb olmuşdur. Qadisiyyə döyüşündə ərəb-İslam ordusuna qoşulan məvali hərbi dəstələri də onlarla birlikdə məcusilərə qarşı döyüşürdülər. İslamı qəbul edib məvaliyə çevrilənlərə İraqın azad edilməsində aparılan döyüşlərdə iştirak etdikləri üçün nəzərdə tutulan qənimətdən də pay olaraq iki min dirhəm verilmişdi (Təbəri 2001, III/512-514). Məhz Qadisiyyədən sonra məvali olanlar digər cihad döyüşlərində də kütləvi şəkildə xilafət ordusuna qatıldılar. Məsələn, Təbərinin qeyd etdiyinə görə, Qadisiyyə döyüşündən sonra məvali səhabələrdən olan Salman əl-Farisi Mədainin fəthi üçün hazırlanmış İslam ordusuna baş sərkərdə təyin edildi. O, eyni zamanda iranlıları İslama dəvət etmək üçün təbliğat işini də həyata keçirirdi (Təbəri 2001, IV/14).

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, məhz ilk dəfə kütləvi şəkildə 636-cı ildə gerçəkləşən Qadisiyyə döyüşündən sonra 4 min əcəmli müsəlman olaraq məvaliyə çevrilmişdir. Əməvilər dövründə (661-750) geniş əraziləri əhatə edərək imperiyaya çevrilmiş Ərəb Xilafəti sayları kifayət qədər olan müsəlmanlığı qəbul etmiş qeyri-ərəbləri kütləvi şəkildə orduya cəlb edərək onları bir mənalı olaraq "məvali" adlandırır. Bu məvali adlandırılan əsgərlər, əsasən, xilafət ordusunda piyada qoşuna cəlb edilirdilər. Tədricən məvali müsəlmanlar bütün xilafət ərazisinə yayılmış oldular. Müaviyə ibn Sufyan (661-680) zamanında Kufədə 20 min məvali yaşamış; I Əbdülməlik ibn Mərvan (685-705) zamanında isə İbnül Əşasın başçılıq etdiyi 200 minlik ordunun, təxminən, yarısı məvali əsgərlərdən ibarət olmuşdur. Sonrakı illərdə Əməvi ordusunda sırf məvalidən ibarət xüsusi hərbi hissələr də təşkil olunmuşdu (Terzi 1997, 57; Yiğit 2004, 424-426).

Xilafətdə məvali olanlar, sadəcə, ordu təşkilatına deyil, eyni zamanda, dövlət işlərinə də cəlb olunurdu. Rəşidi Xəlifələr dövründə məvali olanlar tədricən dövlət idarəçiliyində idarəetmə və maliyyə işlərində çalışmağa başladılar. Yeni qurulmuş İslam xilafəti ümumi olaraq dövlətçilik işlərində geniş təcürbəyə malik deyildi. Məhz elə buna görə də fəth edilən ölkələrdə geniş təcürbəyə malik olan məvali kütləsindən istifadə olunurdu (Təbəri 2001, IV/29). Sonralar bu ənənəni əməvilərdə davam etdirmiş oldular. Məsələn, Xəlifə Müaviyə dövlət divanında xəracların qeydiyyatı işlərini məvalidən olan Sərcun ibn Mənsur ər-Rumiyyə həvalə etmişdi. O, bu vəzifəsini I Əbdülməlikin hakimiyyəti dövründə də icra etmişdir (Təbəri 2001, VI/180).

Bütün bu qeyd olunanlara rəğmən, Xəlifə Ömər qətlə yetirilməsi İslam tarixində məvali zümrə üçün mənfi mənada bir dönüş nöqtəsi oldu. Belə ki, İslam qardaşlığı prinsipi üzərində qurulmuş dəyərlər yavaş-yavaş dəyişməyə başladı. Xəlifə Ömər farsmənşəli bir məcusi tərəfindən qətlə yetirilməsi

ərəbəsilli olmayan əcnəbilərə qarşı münasibətin dəyişməsinə yolun başlanğıcı oldu. Əməvilər dövründə isə İslam qardaşlığı şüuru get-gedə zəiflədi və onun yerini ərəb milliyətçiliyi və şovinizmi almağa başladı. Daha sonrakı mərhələdə bu ərəb əsilli olmayan digər xalqlara qarşı münasibətdə də özünü bariz bir şəkildə büruzə verməyə başladı (Məhəmməd Tayyib ən-Nəccar 1949, 28-29).

“Məvali” kəlməsi də kökən olaraq vəladan (مَوْلَى) törəyən bir sözdür. Ərəb dilində “vəla” sözünün verdiyi bir məna da “sahibinin azad etdiyi köləsi ilə olan münasibətinə aiddir (Devellioğlu 2004, 1145). Vəla məsələsi, yəni qurulan münasibət bir akt və ya müqavilə ilə həyata keçirilirdi. Ərəblər buna “vəlayi-müvalat”, yəni “müvalat məvalisi” demişlər. İslamiyyətin yayıldığı ilk dövrlərdə ərəblər arasında “vəlayi-müvalat” ayrı-seçkiliyi ortadan qaldırılsa da, fəthlər genişləndicə, İslamı qəbul edən qeyri-ərəblərə qarşı bu yanaşma sonralar təsis edilmiş oldu. Tədqiqatlara görə, xilafətdə “müvalat məvalisi” yanaşması ilk olaraq əcəmlərə qarşı ictimai münasibətlərdə tətbiq edilmişdir (Özdemir 2020, 191). Xüsusilə, Əməvilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra “məvali” sözünün kök mənası dəyişməsə də, tarixi mahiyyəti dəyişilmiş, yeni sosial-siyasi aspektlərdən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl bu dövrdə xilafətin məvaliyə qarşı yürütdüyü siyasətin dəyişilməsi ilə əlaqədar idi. Hakim ailə olan Əməvilərin Haşimilər üzərində haqsız qələbəsi qəbilələr arasında yaşanmış köhnə ədavətləri oyatmağa kifayət etmişdir. Yezid ibn Müaviyənin (680-683) hakimiyyətə gətirilməsi və bu məqsədlə, başda əhli-beyt olmaqla, bəzi qəbilələrə təzyiqlərin şiddətli hal alması və onlara qarşı işbirliyi çərçivəsində olan anlaşmaların artması nəticədə ailə və qohumbazlığın yaranmasına təkan vermiş oldu. Toplumda daha üstün və insanların rəğbət göstərdiyi layiqli şəxslər varkən (həm də məvali təbəqəsinin nümayəndələri), layiq olmayan və rəğbət göstərilməyən şəxslərin hakimiyyətə gətirilməsi hadisəsi leqallaşdırıldı (İbnul Əsir 1966, 212-218). Bununla da Müaviyə ibn Sufyan tərəfindən atılan bu ilk addım özündənsonrakı bütün Əməvi xəlifələrinin hakimiyyətə gəlmələrində atadan-oğla keçmək yolu ilə monarxiya quruluşunun təsisinə gətirib çıxardı. Əməvilər dövründə ictimai zəmində çıxan münaqişələrdə, artıq İslam qardaşlığı ilə məsələnin həlli deyil, qohum-əqrəba himayədarlığı ilə bir-birinə dəstək olmaq adı hal aldı. Eyni zamanda, ərəb olaraq özünü digər millətlərdən üstün görmək ciddi mənada ərəb-məvali ayrı-seçkiliyini ortaya çıxardı. Bu məsələ Əməvi xəlifəsi Ömər b. Əbdüləziz (717-720) dövründə qismən həllini tapsa da, sonrakı Əməvilər və Abbasilər dövründə yenə bir çox yönü ilə problem olaraq davam etmişdir (Özdemir, 2020, 194). Buna baxmayaraq, xilafətin sərhədləri Orta Şərqdən Şimali Afrika və Cənubi Avropaya qədər genişlənməmişdi. Azərbaycanda bu

dövrə xilafətin beş vilayətindən üçüncü əmirliyi olan əl-Cəzirənin tərkibində yer alırdı (Bünyadov 2004, 123-124; Vəlixanlı 1993, 37; Azərbaycan tarixi 2007, 195-196).

Zamanla xilafətin ərəb dilini həm ədəbi, həm danışiq dili kimi qəbul etməsi ərəb-müsəlman mədəniyyətini, qədim Şərq və antik dünya xalqlarından qalmış ənənələrlə zənginləşdirdi. Xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqı kimi məvali adlandırılan azərbaycanlılar da bu dövrdə elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda ərəb dilini işlətməyə başlamışdılar. Ərəb dilini öyrənmək məqsədilə, hətta bir çox azərbaycanlının xilafətin mədəni mərkəzlərinə getdikləri və oralarda yaşayıb-yaratdıqları bilinməkdədir. İbn Qüteybə əd-Dinəvari (v. 828) özünün "Əş-şer vəş-şüəra" adlı əsərində Əbül Yəqzanın (v. 806) Cüveyriyyəyə (v. 755-765-ci illər arası) istinad etdiyini bildirdikdən sonra, bir neçə azərbaycanlı şairin adlarını sadalayaraq qeyd edir ki, "Mədinədəki məvali arasında elə bir şair yox idi ki, Azərbaycanəsilli olmasın" (ليس بالمدينة شاعرٌ من الموالي إلا وأصله من أذربيجان) (İbn Qüteybə 1902, 366). M. Tərbiyət də "Əş-şer vəş-şüəra" və bir də "Əl-əğani" əsərlərinə istinadən Mədinədəki bu azərbaycanlı məvali şairləri haqqında məlumat verərkən onların başında İsmayıl ibn Yasər Nisai Azərbaycaninin gəldiyini qeyd etdikdən sonra, qardaşları Məhəmməd və İbrahimdən başqa onun azərbaycanlı dostları olan Əbülabbas (v.718) ilə Musa Şəhavətdən də ayrıca bəhs edir. O, İsmayıl ibn Yasərin Əməvi xəlifəsi I Əbdülməlik ibn Mərvanın dövründə Mədinəyə getdiyini də qeyd edir (Tərbiyət 1987, 109, 173). Deyilənlərdən və ortaya çıxarılan tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, xilafətin mədəni mərkəzlərindən biri olan Mədinəyə ilk mühacirət edən İsmayıl ibn Yasər Azərbaycani sonrakı fəaliyyəti dövründə mühacir dalğasının digər üzvlərinin buraya yerləşərək nüfuz qazanmalarında böyük rol oynamışdır (Mahmudov 2006, 35; Əsgərova 2011, 172).

Abbasilər dövründə (750-1258) davam edən islami fəthlər bu dövrdə mövcud olan məvali sayının daha da artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, fəthlər zamanı əsir düşən yüzlərlə, bəzən də minlərlə insan dahasonrakı mərhələdə İslam dinini qəbul etdikdən sonra məvali statusu əldə edirdilər.

Abbasilər Xilafətində dövlət idarəetməsində qeyri-ərəb mənşəli qulamların xidmətə götürülməsi və hesabının aparılmasını həyata keçirən "Divan-ul-məvali" adlı qurum da təsis edilmişdi (Şərifov 2013, 376). Sonrakı tarixi dövrlərdə sayları kifayət qədər çoxalan məvali təbəqəsi ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində fəal əməklə məşğul olmağa başladılar. Məvalinin bir qismi isə elm və incəsənət sahəsində böyük uğurlar qazanırdı. Tarixi qaynaqlardan bizə məlum olur ki, bu dövrdə məvali zümrəsi içərisindən bir çox tanınmış şair, fəqih, mühəddis, katib, müğənni, qazı (hakim) cəmiyyətdə böyük nüfuz qazanmışdılar. Məvali olanların

bir çox sahələrdə əldə etdikləri bu nailiyyətlər xilafətdə heç də hər zaman birmənalı qarşılanmırdı. Belə ki, dahaöncəki Əməvilər dövründən qalmış ərəb milliyətçiliyi qeyri-ərəblər olan məvali zümrəsinə qarşı qısqançlıq və bəzən də nifrət hissələrini daha da artırırmışdı.

Özlərinə qarşı ədalətsiz davranışlara dözməyən məvali zümrəsi arasında bir müddət sonra etirazlar güclənməyə başladı. Belə ki, haqlarını müdafiə edən məvali təbəqəsi arasında “Şüubiyyə” hərəkatı baş qaldırmış oldu (Şüubiyyə hərəkatı İslam aləmində VIII əsrdən görünməyə başlayan, ərəb milliyətçiliyinə qarşı olaraq İslamı qəbul edən qeyri-ərəb xalqların ərəblərdən üstün olduğuna inanən siyasi, fikri və ədəbi bir cərəyan olmuşdur (Paşazadə 1410-1991, 72-73; Apak 2010, 244-246; Özdemir 2019, 286-292; Şihiyeva)). Bu hərəkatda yuxarıda bəhsi keçən azərbaycanlılar da iştirak etmişdilər (Tərbiyə 1987, 173). Xatırladaq ki, məhz bu illərdə Azərbaycanda Xürrəmilərin xilafətə qarşı baş qaldırmış ən şiddətli etiraz dalğası olan Babək hərəkatı geniş vüsət almışdı (Bünyadov 2004, 203-230). Xilafətdə ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşdiyini müşahidə edən Abbasi xəlifəsi Məmun (813-833) təxirəsalınmaz tədbirlər görsə də, bu məsələni kökündən həll edə bilmədi. Belə ki, bu məqsədlə təbliğçi və dəvətçilər vasitəsilə xütbələrdə, vəzlərdə ərəb və əcəmlər arasında olan qardaşlıq mövzularını gündəmdə saxladılar. Ancaq bir müddət sonra bu öz müsbət təsirini verməyə başlamış oldu (Rufəi 2012, 94-95).

Azərbaycan tarixşünaslığında məvali anlayışı

Ərəb Xilafəti dövründə, əsasən, İslamı qəbul edən və orduya cəlb edilən qeyri-ərəblər üçün istifadə olunan "məvali" termini "vəqf" və "cizyə" anlayışları kimi tarixşünaslığımızda və ali məktəb dərsliklərimizdə öz əksini tam barizliyi ilə tapa bilməmişdir (cizyə anlayışı üçün bax: Dədəyev və d. 2019, 301-305). Vətən tariximizin qeyd edilən bu probleminin yaranmasında, heç şübhəsiz, sovet dövrünün də rolu olmuşdur. Məhz sovet dövründə bu problemlər lazımi elmi səviyyədə obyektiv işıqlandırılmamışdır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlı idi ki sovet tarix və şərqşünaslıq elmlərində türk və ümumiyyətlə, müsəlman xalqlarının tarixi ilə bağlı düzgün elmi konsepsiyalara əsaslanmayan, bir sıra hallarda ziddiyyətli nəzəriyyələr öz əksini tapmışdır. Xüsusi diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki hələ Çar Rusiyası dövrünün tarixçi və şərqşünas alimləri şərqə öz tendensiyalı və qərəzli münasibətləri ilə hər zaman fərqlənmişlər. Sovet tarix və şərqşünaslıq elmləri də əsas təməl prinsipi kimi məhz rus imperiyası dövrünün tarixçi-şərqşünaslarının elmi müddəalarına əsaslanmışlar. Məhz buna görə bir çox sovet tarixçilərinin əsərlərində tariximizin bu dövrü yazılarkən qeyri-dəqiqliklərə yol verilmişdir

(Ямпольский 1941, 10-11; Azərbaycan tarixi 1958, 119-132; Беляев 1966, 89, 91-92; Тер-Гевондян 1977, 89-90). Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da belə problemlər tarixşünaslığımız və xüsusən də ali məktəb dərslərimizdə müəyyən qədər öz təsirini saxlamışdır. Uzun illər tarixşünaslığımızda xilafət dövründə Azərbaycanda İslamı qəbul etmiş yerli əhaliyə bir mənalı olaraq "mövlələr" (mövliya, məvla və s.) kimi məhdud izahın verilməsi dərslərimizdə də qeyri-dəqiq yanaşmalara səbəb olmuş və bu hal əfsuslar olsun ki, bu günə qədər də davam etməkdədir.

Bütün bunlara baxmayaraq, rus-sovet tarixşünaslığında bu kimi terminləri bəzi şərqşünas tədqiqatçılar həqiqətə uyğun işıqlandıra bilmişlər. Xilafət dövrünü dərindən araşdırmış belə şərqşünaslardan biri də Azərbaycan tarixçi-şərqşünaslarının da çoxca istinad etdiyi məşhur alim akademik İ.Y. Крачковский (v.1951) olmuşdur. O, "mövla" (cəmdə məvali) sözünün mənası haqqında, təqribən, birsəhifəlik məlumatında əsir düşənlər və ya hər hansı bir şəxs tipində qeyri-ərəblərin öz əmirinin (ağasının) "mövləsi" olduğunu qeyd etdikdən sonra, onların xilafət odusuna alınaraq, "məvali" olduqlarını bir neçə misalla qeyd etmişdir. Bunlardan biri 714-715-ci illərdə baş vermiş Xorasan döyüşündə 49 min əsgəri olan xilafət ordusunda 7 min məvalinin xidmət etməsidir (Крачковский, 1955, 194-195).

Müasir dövr tarixşünaslığımızda ilk dəfə bu tarixi termin hər zaman ərəb və rus şərqşünaslarının qaynaqlarını müfəssəl bir şəkildə istifadə etdiyi bilinən akademik Ziya Bünyadov (v. 1997) tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Z.Bünyadovun 1965-ci ildə rus dilində qələmə aldığı "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" əsərində müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra orduya xidmətə cəlb edilən yerli əhali "mövlələr" və "mövliya" şəklində yazılmışdır. Həmin əsərin 1989 (Bünyadov 1989, 83, 120) və 2004-cü il nəşrlərində də (Bünyadov 2004, 76, 109) yenə eyni anlayış yuxarıda qeyd edilən formalarda verilmişdir.

Hələlik Azərbaycan tarixşünaslığında "məvali" anlayışı haqqında həqiqətə yaxın bəzi məlumatlar, sadəcə, AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun 1998 və 2007-ci illərdə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tarixi" (Yeddi ciddə) kitabının II cildində verilməkdədir. 1998-ci ildə nəşr edilən "Azərbaycan tarixi" (Yeddi cildə) kitabının II cildində ilk olaraq İslamı qəbul etmiş qeyri-ərəb olan yerli əhalinin "məvla" (cəmdə məvali) adlandırıldığı bildirilərək, sonradan bu kəlmənin daha geniş mənalarına izah verilmişdir. Bu termin xilafət dövründə "kiminsə qeyri-ərəb adamı", yaxud mütləq ərəbin və ya bir ərəb qəbiləsinin adamı, yəni "mövləsi" mənasına gəldiyi ifadə edildikdən sonra isə bu kimi şəxslərin "məvalilər" olduğu bir neçə yerdə qeyd olunmuşdur (Azərbaycan tarixi, 1998, 188-189). Bu əsərin 2007-ci il nəşrində isə İslam dinini könüllü qəbul etmiş yerli əhaliyə haqlı olaraq

“məvali” bunlar arasından orduya alınanlar isə yenə də “məvla” (cəmdə “məvali”) kimi qeyd edilmişdir (“Azərbaycan tarixi” 2007, 206-207). Bu isə öz növbəsində ona gətirib çıxarmışdır ki, sonrakı dövr dərslərimizdə xilafət ordusuna cəlb olunan İslam dinini qəbul etmiş yerli əhali “məvali” adlandırılmaq əvəzinə, ümumiyyətlə, hər zaman üçün düzgün mənə verməyən mövlalar, məvla, movla kimi bir neçə şəkildə qeyd edilmişdir.

Tədqiq edilən mövzu ilə əlaqədar diqqətçəkən məqamlardan biri də “Azərbaycan tarixi” dərslərlərində fərqli yanaşmaların öz əksini tapmasıdır. Bəzi “Azərbaycan tarixi” dərslərlərində bu tarixi termin ümumiyyətlə qeyd edilməmişdir (“Azərbaycan tarixi” 1958; “Azərbaycan tarixi”, 1993; İsmayıl 1997; Məmmədov 2012; Qasımov 2015; Nuriyeva 2015: “Azərbaycan tarixi”, 2016). Bir sıra tarix dərslərlərimizdə isə “movlalar” (“Azərbaycan tarixi” 1994, 252), “mövliya” (“Azərbaycan tarixi” 1996, 143), “məvla” (Məmmədov 2005, 80) və “mövlalar” (TQDK-nın Tarix dərsləri vəsait 2010, 150; Nəcəfli, Dədəyev 2015, 45) kimi qeyd edilmişdir.

Məvali tarixi anlayışının tarix elmimizdə fərqli şəkildə qeyd edilməsini ərəb dilinin zənginliyi ilə də əlaqələndirə bilərik. Z. Bünyadovun əsərlərində rast gəlinən “mövlalar” kəlməsi ərəb dilində mövcud olan “məvla” kəlməsinin dilimizdəki “lar” şəkilçisi ilə istifadə edilmiş cəm formasıdır. Bu baxımdan, “mövlalar” kəlməsi “məvali” kəlməsinin hərfi tərcüməsi kimi qəbul edilə bilər. Ərəb dilində tək və cəm sözlər müxtəlif cür yazıldığına görə, tarixçi və şərqşünaslarımız tərəfindən məvali elmi termini yuxarıda qeyd etdiyimiz formalarda istifadə edilmişdir. Bu məvali sözünün ərəb dilindən bədii yox, hərfi tərcüməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Həqiqət isə bundan ibarətdir ki, “məvali” sözü ərəbcə mənə kəsb edən mövlanın cəmi olaraq ayrıca istifadə edilən bütöv bir kəlmədir, yəni ərəblərdə məvla Allahın adlarından biri olduğu üçün cəm şəklində istifadə edilmir. Çox güman ki, Z. Bünyadov tərəfindən bu tarixi terminin “mövlalar” şəklində istifadə edilməsi qeyd olunduğu kimi, ərəb dilinin zənginliyi ilə əlaqələndirilməlidir. Sonrakı dövr yuxarıda qeyd edilən tarixi əsərlərimizdə də bu elmi termin “mövlalar”, “movlalar”, “mövliya”, “məvla” şəklində qalmışdır.

Nəticə

Nəticə olaraq deyilə bilər ki, uzun illər xilafət dövründə Azərbaycanda İslamı qəbul etmiş və orduya alınan yerli əhaliyə “məvali” demək yerinə “movlalar”, “mövlalar”, “mövliya”, “məvla” və “movla” kimi məhdud izahın verildiyi görünməkdədir. Bu mənada, Z. Bünyadovun əsərlərində rast gəlinən “mövlalar” kəlməsi lüğəti mənada ərəb dilində mövcud olan “məvla” kəlməsinin dilimizdəki “lar” şəkilçisi ilə istifadə edilmiş cəm formasıdır. Bu baxım-

dan, “mövlalar” kəlməsi məvali kəlməsinin hərfi tərcüməsi kimi qəbul edilə bilər. Həqiqət isə bundan ibarətdir ki, “məvali” sözü ərəbcə mənə kəsb edən “mövla”nın cəmi olaraq ayrıca istifadə edilən bütöv bir kəlmədir. Ərəb dilində isə “Mövla” Allahın adlarından biri olduğu üçün cəm şəklində istifadə edilmir və İslamı qəbul etmiş yerli əhalinin adlandırılması üçün də uyğun sayılır.

Mövzu üzrə araşdırdığımız qaynaqlar sübut edir ki, “məvali” anlayışı çoxşaxəli olmaq etibarilə müxtəlif dövrlərdə fərqli mənaları ifadə etmiş, nəticə etibarilə müsəlmanlığı könüllü qəbul etmiş əhaliyə verilən ad olmuşdur. Tədricən məvali olanlar ərəb ordusunda xidmətə cəlb edilmiş, xilafət ordusunun tərkibində bir çox müharibələrdə iştirak etmiş, döyüşlərdə qazandıqları uğurlara görə xilafətdə böyük nüfuz qazanmışdılar. Bununla belə, ərəb xəlifələrinin məvaliyə münasibəti heç də hər zaman birmənalı olmamış, müəyyən dövrlərdə dəyişikliklər də özünü göstərmişdir. Məvali təbəqəsinin nüfuzunun artması, onların qeyri-ərəblərdən ibarət olması Ərəb Xilafətində hər zaman onlara qarşı ehtiyatlı siyasət yürüdülməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, məvali olanlar xilafətin həm xarici siyasətində, həm də hərbi-siyasi həyatında önəmli rol oynayırdılar. Fəth edilən ərazilərdə onlar xilafətin etibarlı sosial dayağı idilər, ərəb əmirləri yeni birləşdirilmiş torpaqların idarə edilməsində məvalidən fəal istifadə edirdilər.

Azərbaycan tarixşünaslığında məvali anlayışından fərqli şəkildə istifadə edilməsi tədqiqat işimizdə xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Tarix elmimizdə məvali terminindən fərqli şəkildə istifadə edilməsini bir sıra səbəblərlə əlaqələndirə bilərik. Bura linqvistik, tərcümə üslubu və hətta sovet dövrü siyasi aspektləri də aid edə bilərik. Linqvistik və tərcümə üslubu ilə bağlı məsələləri elmi problemlər kimi səciyyələndirə biləriksə, siyasi problemlərə isə sovet dövrünün ideoloji çərçivələri kontekstindən yanaşa bilərik.

Sovet İttifaqında dövlət səviyyəsində yürüdülmən antidin kampaniyası da tarixi dini anlayışların izahı zamanı çox zaman elmi əsərlərdə fərqli mülahizələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə elmi yanaşmaların müəyyən qədər təsirləri müasir dövr tarixşünaslığımızda hələ də qalmaqdadır. Məhz buna görə araşdırmamızda məvali anlayışının mənbələr əsasında düzgün elmi izahının verilməsini zəruri hesab etdik.

Beləliklə, qeyd olunanlara yekun olaraq deyə bilərik ki, erkən Orta əsrlər dövründə Yaxın Şərqdə və o cümlədən Azərbaycanda meydana gəlmiş məvali tarixi anlayışı uzun bir tarixi dövr üçün geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Apak Adem. (2010). Şuubiyyə. / Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi (TDVİA). C. 39. İstanbul, (244-246).

Azərbaycan tarixi. (1958). 3 cildə. İ.A.Hüseynov və d. -nin redaktəsilə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı.

Azərbaycan tarixi (Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər). (1993.) İ.Əliyevin redaktəsilə. Bakı: Elm nəşriyyatı.

Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). (1994). (Ali məktəblər üçün dərslik). Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). (1996). S.Əliyarlının redaktəsilə. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.

Azərbaycan tarixi (Yeddi cildə). (1998). III-XIII əsrin I rübü. II cild. Məsul redaktor: Nailə Vəlixanlı. Bakı. Elm nəşriyyatı.

Azərbaycan tarixi (Yeddi cildə). (2007). III-XIII əsrin I rübü. II cild. Məsul redaktor: Nailə Vəlixanlı. Bakı: Elm nəşriyyatı.

Azərbaycan tarixi. (2016). Dərslik. Mehman Abdullayevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.

Баранов Х.К. (1977). Арабско-Русский Словарь. Москва: Издательство "Русский Язык".

Беляев Е.А. (1966). Арабы, Ислам и Арабский Халифат в раннее средневековье. М.: Издательство Наука.

Bünyadov Ziya. (1989). Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Bünyadov Ziya.(2004). Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Pedaqogika Nəşriyyatı.

Dədəyev Bilal, Balayev Xaqan və Qafar Ocaqlı. (2019). Ali məktəb Azərbaycan tarixi dərsliklərində cizyə anlayışı. / Azərbaycan və Türkiyə Universitetləri: təhsil, elm, texnologiya" I beynəlxalq elmi-praktiki konferans, 18-20 dekabr 2019. Bakı. 301-305.

Devellioğlu Ferit. (2004). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Luğat. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Əhməd ibn Hənbəl. (2009). Müsnəd. C.1 Beyrut.

Əl-Əsqalani ibn Həcər (1971). Fəthul-Bari şərhü Səhih əl-Buxari. C.7. Beyrut: Darul-Kutubul-Elmiyyə.

Ərəb və fars sözləri lüğəti. (1984). Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı.

Əsgərova Z.M. (2011). Azərbaycan diasporunun ilk icmaları və onları doğuran səbəblər, fəaliyyətləri. // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. № 2. (171-177).

- İbn Mənzur. (1307). Lisənul-Arab. C.20. Qahirə. Mətbəətu Bulaq.
- İbn Quteybə əd-Dinəvari. (1902). Kitabuş-şer vəş-şüəra. Leydan: Brill nəşriyyatı.
- İbnul-Əsir.(1966). əl-Kəmil fit-Tərix. C.3. Beyrut.
- İbrahim Şəmsəddin. (1971). Siyər Ə'ləmun Nubələ. C. 17. Beyrut: Darul-Kutubul-Elmiyyə.
- İsmayıl Mahmud. (1997). Azərbaycan tarxi. Dərslik. (yenidən işlənilmiş və tamamlanmış nəşri). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB.
- Kalankatuklu Moisey. Mxitar Qoş. (2006). Albaniya tarixi. Alban salnaməsi. Tərcümə edəni, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Ziya Bünyadov. Bakı: Avrasiya Press.
- Крачковский И.Ю. (1955). Избранные сочинения. Том I. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Kuleyni Muhəmməd ibn Yəqub. (1980). əl-Usul minəl Kafi.C.1. Beyrut: Daru Sab.
- Mahmudov M. (2006). Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
- Məhəmməd Ömər Şahin. (2010). Tərixul-Məvali və davruhum fil-həyət-il-ictimaiyyə vəl iqtisadiyyə fi sadril-İsləm və davlət-il-Əməviyyə. Beyrut: Darul-kutubil-ilmiiyyə.
- Məhəmməd Tayyib ən-Nəccar. (1949). əl-Məvali fil-asril-Əməvi. Darun-Nil littibəa.
- Məmmədov Fəxrəddin. (2012). Azərbaycan tarixi. (ən qədim zamanlardan- XXI əsrin əvvəllərinə qədər). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Məmmədov İsmayıl. (2005). Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı.
- Muallim Naci. (1995). Luğat-ı Naci. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nəcəfli Tofiq, Dədəyev Bilal. (2015). Azərbaycan tarixi (Azərbaycan Respublikasında təhsil alan xarici tələbələr üçün). Dərs vəsaiti. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşri.
- Nuriyeva İradə. (2015). Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan- XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Mütərcim.
- Özdemir Mehmet Nadir. Abbasilerin İlk Yüzyılında “Mevali”. // Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Dergisi. Aralık-2019, 6 (2). (281-306).
- Özdemir Mehmet Nadir. Emeviler Döneminde “Mevali”. // Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Dergisi. Haziran-2020, 7 (1). (189-210).
- Paşazadə Şeyxülislam Allahşükür. (1410-1991). Qafqazda İslam: tarix və müasirlik. Bakı: Azərnəşr.

Qasımov Şikar. (2015). Azərbaycan tarixi. Dərslik (Texniki Ali məktəblər üçün). Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

Qəzvini Əbu Abdullah Muhəmməd ibn Macə. (1971). əs-Sünən. Beyrut: Darul-Kutubil-Elmiyyə.

Rufəi Əhməd Fərid. (2012). Asru Muləimun. Qahirə.

Sarı Mevlut. (1980). El-Mevarid Arapça-Türkçe Lugat. İstanbul: Bahar Yayınları.

Şərifov Şahlar. (2013). İslam tarixi. Bakı: Nurlar. <http://qafqazislam.com/userfiles/%C5%9Eahlar-%C5%9Eahbaz-o%C4%9Flu-%C5%9E%C9%99rifov-K%C4%B0TAB-%C4%B0SLAM-TAR%C4%B0X%C4%B0-SON.pdf> (13.03.2020).

Şıhiyeva Seadet. Hurufilik Kaynaklarında Türkçe ve Farsçanın Statüsü Sorunu, http://www.edebiyatmezunlari.com/author_article_detail.php?article_id=86 (15.09.2016).

Тер-Гевондян А.Н. (1977). Армения и арабский халифат. Е.: Издательство АН Армянской ССР.

Terzi Mustafa Zeki. (1997). Emevilerde Kara Ordusu Teşkilatı. //Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 9. Samsun. (41-88).

Təbəri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. (2001). Tarix-ət-Təbəri. C. III, IV, VI. Beyrut: Darul-Kutubil-İlmiyyə.

Tərbiyət Məhəmmədəli. (1987). Danişməndani Azərbaycan. Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli. Bakı: Azərnəşr.

TQDK-nın Tarix dərs vəsaiti. (2010). Bakı. Abiturient.

Vəlixanlı Nailə. (1993). Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Vəlixanlı Nailə. (2016). Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

Ямпольский З.И. (1941). Восстание Бабека. Б.: Издательство АзФАН.

Yiğit İsmail. (2004). Mevali.//. TDVİA. C.29. Ankara. (424-426).

*д.ф.по истории, доц. Биал Дадает,
д.ф.по политологии., доц. Хаган Балаев,
д.ф.по филологии Гафар Оджаглы*

ПОНЯТИЕ МЕВАЛИ В ПЕРИОД ХАЛИФАТА (VII-IX В.)

РЕЗЮМЕ

В VII-IX века Азербайджан был в составе Арабского Халифата, социально-политические процессы, протекающие в Халифате в тот период, также оказали влияние на нашу Родину. К сожалению, многие термины, возникшие в этот период, в том числе понятие «мевали», не в полной мере нашли свое отражение в нашей историографии и учебниках для вузов. В Азербайджане местное население, принявшее ислам и служившее в армии, вместо того чтобы называться «мевали», долгое время ошибочно именовались «мовлы», «мовлия», «мевла» и «мовла». В этом отношении термин «мовлы», встречающийся в трудах З.Буниятова, в словарном значении является множественной формой слова «мовлы», использующегося на арабском языке, с суффиксом «*lar*» нашего языка. В этом аспекте слово «мовлы» может быть принято как буквальный перевод слова «мевали». Правда состоит в том, что слово «мевали» является целым словом, использующимся отдельно, как множественная форма арабского слова «мовла». В арабском языке слово «Мовла» одно из названий Бога, поэтому оно не используется во множественной форме, и не считается уместным для обозначения местного населения, принявшего ислам.

Изученные источники по исследуемой теме доказывают, что понятие «мевали» в связи своей разносторонностью в различные периоды употреблялось в разных значениях, в итоге население, добровольно принявшее ислам, начало так называться. Постепенно мевали начали привлекаться к службе в арабской армии, и участвовали во многих военных джихадах в составе Халифатской армии. Определенная часть мевали достигла высоких успехов в науке и искусстве. Из исторических источников нам известно, что в этот период среди мевали вышло много известных азербайджанских ученых и деятелей культуры.

Ключевые слова: *Азербайджан, мовла, мевали, мовлы, мовла, мевла, Арабский Халифат.*

*Assoc. Prof. Bilal Dadayev,
Assoc. Prof. Khagan Balayev,
PhD Gafar Ojagli*

**MAVALI CONCEPT DURING CALIPHATE PERIOD
(in the 7-9th centuries)**

ABSTRACT

Azerbaijan was part of the Arab Caliphate during the 7-9th centuries, hence, the socio-political processes occurring in the Caliphate did not bypass our homeland. Unfortunately, like many other terms evolved in that period, the term “mawali” was not fully mentioned in historical sources and our high school textbooks. The local population who converted to Islam and enlisted in the army in Azerbaijan during the Caliphate for many years, mistakenly pronounced the term as “mövlalar”, “mövliya”, “məvla” and “movla” instead of “mawali”. Consequently, the word “mövlalar” found in Ziya Bunyadov’s works is a plural form of the word “mövla” in the Arabic language used with the suffix “lar” in our language. In this regard, the word mawla can be accepted as a literal translation of the word mawali. The truth is that the word “məvali” is a whole word used separately as the plural form of “mövla” which has an Arabic meaning. In Arabic, “mövla” is not used in plural since it is one of the names of God and is considered inappropriate to name the local people who converted to Islam.

The sources we have studied on the subject claim that the concept of mawali had different meanings in different periods due to its diversity, and as a result it was a name given to the population who voluntarily converted to Islam. Gradually Mawalis enlisted in the Arab army, took part in many jihad wars as part of the Caliphate's army and spread to large areas of the Caliphate. Some of the Mawalis achieved great success in science and art. From the historical sources it is known that many well-known Azerbaijani scientists and cultural figures emerged from the Mawalis during this period.

Keywords: *Azerbaijan, Mawla, Mawali, mawlas, mowla, mewla, Arab Caliphate*

Çapa tövsiyə etdi .i.f.d., dos. E.A.Əzizova